

Některé sondy do české prózy devadesátých let aneb pokus o pohled zvenčí

ALESSANDRO CATALANO

Taky si vzpomněl na jistou známou posedlost některých českých intelektuálů. Tak jako středověcí učenci a teologové očekávali druhý příchod Kristův a k onomu dni se upínaly jejich naděje, očekávali intelektuálové Zjevení označované jako Velký román devadesátých let. Kamil nikdy netušil, proč by měl ausgerechnet v těchto letech vzniknout nějaký velký román.

Jan Jandourek 1999

Doba neustálého bilancování spojená s desetiletím po sametové revoluci a s koncem tisíciletí se jeví jako dobrá příležitost k hodnocení nových směrů v současné české próze. Je to období příliš krátké, než aby se daly vyvodit závěrečné soudy, ale dostatečně dlouhé, abychom alespoň přistoupili k prvním pokusům. Tento příspěvek je proto jen předběžným pokusem o interpretaci některých obecných tendencí české literatury posledních let na základě jasných rozdílů vůči hlavnímu trendu, který je tak zjevný například v současné italské literatuře. Minulost nejednou prokázala, že pohled zvenčí, který nepatří osobám angažovaným v polemikách, hemžících se časopisy a novinami, umožňuje dívat se na věci z poněkud jiné perspektivy, a pomáhá tedy zachytit souvislosti, které často zůstávají skryté. Bez agresivity a zbytečných polemických tónů, je-li to vůbec možné.¹ Samozřejmě, že někdy to může být i úplně zbytečné.

Poslední desetiletí bylo obdobím hlubokých a těžkých sociálně-politických transformací, které se samozřejmě projeví i v literatuře. Jak se to vždy v těchto případech stává, z různých stran se ozývají hlasy hlásající krizi v literatuře a volající po státní podpoře nepochopených umělců. V podstatě by se dalo říci, že situace často odráží neschopnost skutečné konfrontace se svobodným trhem, afázii

¹ Je pochopitelné, že pohledy zvenčí jsou poněkud odlišné od pohledů zevnitř, a že tedy nebudou všem po chuti. Jistěže i proto, že se v českém prostředí rozšířila tendence katalogizování a třídění, která je často velmi užitečná, ale může být i nebezpečná: když se díváme na všechno, co bylo napsáno, často nám unikají všeobecné tendence. Nutno také říci, že když chceme za každou cenu něco najít, nalezneme to kdekoli.

a opakování mnoha spisovatelů starších generací, málo připravených na tak hluboké změny. Ve srovnání s vývojem ostatních světových literatur se zdá, že česká literatura je více spjata s vlastní kulturní tradicí a nezná typický vývoj spojený s neustálým porovnáváním s cizími impulsy, hlavně americkými, které v posledních letech jinde produkovaly rychlé změny ve struktuře literárního textu.

Tento vztah k tradici zatím převažuje nad touhou vyrovnat se s hlavními tendencemi světové prózy. Stačí připomenout téměř totální absenci některých žánrů (detektivky, thrillery, pulp atd.), jinde dnes tak populárních i v „umělecké literatuře“.² Naopak se zdá, že v české literatuře ještě převažuje silný trend „autenticity“ a není to jistě náhoda, že v posledních letech tzv. memoárová literatura zažila opravdu mimořádný úspěch. Nutno říci, že přestože rozdíl mezi tzv. „nízkým“ a „vysokým“ se jeví jako hodně zastaralý způsob posuzování literatury, v Čechách ho kupodivu literární kritika považuje ještě za velmi důležitý. Zde je na místě uvést příklady dobrého kombinování „nízkého“ a „vysokého“ v povedeném románu Petera Høega *Cit slečny Smilly pro sníh* anebo v prózách Iana McEwana. Jestliže literární kritika (nejen česká) často selhává při interpretaci hlubokých změn v roli spisovatele v současnosti, je nutné také podotknout, že v literární produkci posledních let chybějí knihy schopné vypořádat se s novou životní zkušeností, která je charakterizována četnými rozpory.

Vytvořit obraz vývoje české prózy devadesátých let je samozřejmě komplikované i proto, že se zde setkávají různé tendence a problémy mnohdy neliterárního charakteru. Bylo by dobré připomenout alespoň dva, které se také nepřímou formou týkají literatury: celková přeměna tržního systému (na poli literatury to znamenalo zkrachování známých nakladatelství, zánik časopisů a neustálé zakládání nových atd.) a definitivní odtržení slovenské složky (poslední etapa dlouhého vývoje, vedoucí k ničení „národnostní různorodosti“, jež patřila k nejtypičtějším zajímavostem přítomným při vzniku Československé republiky; těm, kteří znají rizika uzavření se „malé kultury“, jako je česká, do sebe, bude hned jasné, že jde o velmi pozoruhodný jev, který však zůstal téměř nepovšimnut). Hluboce se proměnil i samotný literární svět: současně jsou publikovány texty, které pocházejí z různých dob, zvláště je i způsob zprostředkování textu čtenáři literární kritikou. Jde o nové období, ve kterém česká kultura, jak se již mnohdy stalo v minulosti, musí něco dohánět (viz např. Grossman 1991). V kulturním systému se současně pohybuje několik složek, které odrážejí už dávno neaktuální sociální a kulturní světy a často znemožňují, aby zde „nová“ literatura našla svoje místo. Jestliže je to jev typický pro všechny kultury, kde se

² Samozřejmě by se našlo několik odlišných příkladů i v současné české próze. Ale pokud bereme v potaz, že v italské literatuře jde o velmi rozšířenou tendenci, je hned jasné, že takových příkladů je hodně málo.

zbořil systém fungující na základě cenzury, pak je to obzvláště bizarní v devadesátých letech, kdy na mezinárodním poli literatura zažívá období silné kontaminace různých žánrů a stylů: v českém kontextu má „literárnost“ pořád ještě víceméně klasický význam.

V době, kdy čtenáři mají na knihy čím dál méně času (což je už několik let normální všude ve světě, dokonce by se dalo říci, že v komunistickém Československu byla situace v tomto smyslu spíše výjimečná), je jasné, že literární kritik – i ten, který píše do novin – hraje ve zprostředkování textů čím dál větší roli. To je ovšem výhoda jen na první pohled, protože články v novinách vyžadují určitý styl a literární časopisy jsou spíše okrajová záležitost pro ty, kteří s literaturou opravdu pracují. Asi i kvůli tomu v kritikovi roste pocit ukřivdnosti. Možnost komunikovat s „masovým čtenářem“ mají v podstatě už jenom novináři a ti, kteří píšou do neliterárních časopisů. Odborník je čím dál více frustrován, rozzloben a samozřejmě polemicky naladěný. Jak dobře ukázala zbytečná a částečně i iritující polemika mezi M. Vieweghem a literárním světem, v neustálém boji se vytvářejí dva různé bloky: „opravdová literatura“ a literární brak (opravdu komická se zdá polemika, „za koho Viewegh“, asi jediný český spisovatel schopný ještě dnes prodat velké náklady, „vlastně hovoří“). Abychom použili výstižné definice italského spisovatele Alessandra Barrica, literatura je častěji chápána jako „válka“, kde proti sobě bojují různé tendence a jedna z nich nakonec vyhrát musí, a málokdy jako „zeměpis“, kde různé země a různé přístupy k literatuře žijí harmonicky vedle sebe (Barrico 1998). Je opravdu pozoruhodné, že literatura bez jakéhokoliv ideologického zabarvení se v Čechách často ještě jeví jako podezřelá. Ve srovnání s polemikami, které tady následovaly po publikování *Výchovy dívek v Čechách*, je opravdu kuriózní, že všechny kritiky uveřejněné v Itálii byly vesměs pozitivní a jediná výtku, která se několikrát objevila, se týkala množství citátů.

Situace v posledním desetiletí byla ještě komplikovanější v tom, že se na literárním trhu setkaly knihy, které se vztahovaly k různým dobám, a tak byla úplně zfalšována konfrontace mezi generacemi a různými tendencemi:

1) Produkce padesátých let a částečně zapomenutí spisovatelé – generace, která zaslouženě dostala největší prostor na začátku devadesátých let. Teď je kupodivu už méně populární: v neustálém běhu za hledáním nových polozapadlých materiálů, pravděpodobně kvůli módě dnes tak populárního bouřičního katolicismu (ideologicky pro mnohé jeden z výraznějších produktů české kultury 20. století), nacházejí obrovský prostor spisovatelé typu Jakuba Demla (v posledních letech skoro mytizován). Je však také možné, že jde o dočasný fenomén do určité míry typický pro celou bývalou východní Evropu.

2) Spisovatelé generace sedmdesátých až osmdesátých let (vyjma Milana Kunderu a Bohumila Hrabala, kteří by si zasloužili větší pozornost a reprezentují druh autorů, kteří ve všech směrech překračují český obzor). Jde o generaci, která má velké publikační možnosti (viz sebraná díla Arnošta Lustiga, Josefa Škvoreckého, Ivana Klímy, Pavla Kohouta, Evy Kantůrkové), i když někdy působí už unaveně a často se opakuje. I díky tomu, že jsou to autoři, kteří teď často obsazují institucionální pozice, dostávají někdy velký mediální prostor. Mezi nejzajímavějšími spisovateli této generace (např. Daniela Hodrová, Vladimír Macura, Michal Ajvaz, Jiří Kratochvíl) by se dokonce daly najít určité typické společné tendence (např. neustálé rozpracovávání podobných příběhů, inklinace spíše k intelektuálnímu vypravování atd.).

3) Velký úspěch zaznamenala bývalá mladá literatura začátku devadesátých let, která byla už aktivní na konci předešlého desetiletí a brzy po převratu. V následujících letech se ale často ocitla ve více nebo méně hluboké krizi (Michal Viewegh, Jáchym Topol, Ewald Murrer, Tereza Boučková, Zuzana Brabcová etc.). Zajímavé je, že právě tito spisovatelé byli v nedávné době terčem kritiky. Nutno říci, že v literární kritice je to generace, která vyprodukovala hodně vynikajících editorů, ale málo interpretačních talentů. Je škoda, že i časopis jako *Revolver Revue*, který měl v minulosti důležitou roli v prosazování otevřené koncepce literatury, dnes inklinuje (navíc zbytečně agresivním způsobem) k užšímu pojetí literárního díla.

4) Opravdu mladí autoři, pro které se samozřejmě najde jen malý prostor. Na příchod velkých talentů se zatím ještě čeká. Jediný spisovatel, který byl opravdu schopný si vybudovat určitou pozici, je patrně Miloš Urban, jenž, a to snad není náhoda, zůstal toutéž polemickou kritikou téměř nepovšimnut.³

V tak komplikované situaci by měla literární kritika hrát velmi opatrnou roli a poukazovat na všeobecné problémy spíše než prosazovat určitý oblíbený styl. Bohužel situace vypadá docela jinak, jak dobře dokazují i současné literární časopisy. Velká část z nich pochopitelně hledá řešení problému malého počtu čtenářů při rozšiřování nabídky. Často to ale znamená jenom zúžení prostoru věnovaného literatuře a založení buď nových vágních socio-politických časopisů (např. poslední vývoj v *Literárních novinách*), anebo hledání „senzací“ a prapodivných témat, která jsou stejně těžko schopna zaujmout tzv. nenáročného čtenáře (např. *Neon*). Až v posledních letech se zdá, že se ustanovil určitý typ, který odpovídá modelu zajímavého a „čtivého“ literárního časopisu (např. *Labyrint*,

³ Bylo by možné samozřejmě uvést další příklady nových autorů, kteří v posledních letech vzbudili pozornost kritiků. Některé zajímavé knihy byly ale publikovány až na samém konci desetiletí, např. V. Kahuda (1999), anebo byly napsány už v osmdesátých letech, např. I. Landsmann (1999).

Host a *Aluze*) a který zároveň není profilován ani příliš „ideologicky“ (např. *Kritická příloha*, *Tvar*, *Souvislosti*), ani příliš odborně (např. *Kritický sborník*). Ve složité situaci, o které jsme mluvili, se zdá totiž prostřední cesta možná.

Podobně vypadá situace v české próze: navzdory tomu, že v posledních letech nebyly publikovány knihy opravdu „epochální“, přece jen je možné na základě několika příkladů identifikovat některé obecné rysy. K nejzajímavějším českým knihám posledních let patří bezpochyby např. prózy Vlastimila Třešňáka (1950),⁴ Jáchyma Topola (1962),⁵ Michala Viewegha (1962),⁶ Ewalda Murrera (1964)⁷ a Miloše Urbana (1967, srov. Urban 1998, 1999). Jako každý výběr je i tento samozřejmě sporný, protože je to vždy věc složitá a individuální: neutrální kritérium je asi pouhá myšlenková spekulace.⁸ Stručně by se to dalo shrnout tak, že v dílech těchto autorů jsou viditelné tři hlavní rysy, které v různých formách umožňují, abychom je považovali za určitou skupinu (a lehce si lze představit ještě další příklady, které by sem mohly patřit):

1) Jak už bylo naznačeno, česká próza posledních let je opravdu málo otevřená novým impulsům světové literatury, dokonce bychom mohli říci, že jde o literaturu docela uzavřenou do sebe, která nachází svoje nejlepší výsledky tam, kde dokáže problematizovat typické české mýty: Topolův podzemní svět tragické Prahy, která je pravým opakem dnes tak slavného obrazu „magického města“, Třešňákovo parodování údělu emigranta, Murrerova negace modernosti, Urbanovo zesměšňování některých tabu českých dějin, Vieweghovo komplikování běžného a uspokojivého obrazu komunistického temna. I když jsou tu zřejmě vlivy cizích literatur, nutno říci, že velmi často jde o prvky, které jsou hodně blízké české literatuře. Musíme rozhodně uznat, že zatím jsou ještě hodně slabé náznaky návratu k „čisté fikci“, což je asi jediný možný krok k oproštění se od starých klišé české samizdatové literatury.

⁴ Kromě starších povídek (Třešňák 1996), dva romány (Třešňák 1995, 1999).

⁵ Romány *Sestra* (1994), *Anděl* (1995) a dlouhá povídka *Výlet k nádražní hale* (1995).

⁶ Novela *Názory na vraždu* (1990), romány *Báječná léta pod psa* (1992), *Výchova dívek v Čechách* (1994), *Účastníci zájezdu* (1996), *Zapísovatelé mtcovský lásky* (1998) a *Povídky o manželství a sexu* (1999).

⁷ Povídky *Vyznamenání za prohranou válku* (1992), *Zápisník pana Pinkého* (1993) a *Sny na konci noci* (1996). Po dlouhé odmlce nedávno publikoval pod svým jménem protimilitaristickou knížku *Modrá knížka aneb jablo mu* (2000).

⁸ Tím samozřejmě mladá literatura nekončí a bylo by možné jmenovat ještě mnoho spisovatelů, kteří představují odlišné literární směry. Hlavně dnes, kdy je spisovatelů skoro víc než čtenářů.

2) Dominuje literatura tzv. „slabého myšlení“, v jejímž středu často potkáme člověka vypuzeného ze společnosti, která pro něho nedokáže najít místo. Jde vždy o společnost marginální, každodenní, ničím výjimečnou. Hlavní představitel je vždy člověk, který náhodou spadne do nějakého příběhu, už se z něho nedokáže vymotat a navzdory své neschopnosti dosáhne alespoň nějakých výsledků. Ve dvou nejznámějších Topolových románech, *Sestra* a *Anděl*, je obzvlášť silný obraz agresivní společnosti, v níž hrdinové nacházejí jedinou naději mezi lidmi, kteří byli z této společnosti zcela vypuzeni. V Murrerových povídkách se realita neustále proměňuje v sen, člověk není nikdy na svém místě, příběhy se vždy odehrávají v místech, která mají skutečnou podobu, ale jsou proměňována a těžko pochopitelná. Podivíni jsou také dvě neustále se hádající postavy v Třešňákově románu *Klíč je pod rohožkou*, románu pomalého tempa, ve kterém se emigrace stává existenciálním stavem a hlavní postava je charakterizována neschopností jakékoli akce. I hlavní postavy prvních dvou Vieweghových románů jsou zakomplexovaní lidé, kteří nejsou schopni určovat dráhy svých životů (možná, že odmítání jeho posledních knih částečně souvisí s proměnou hlavní postavy v sebevědomého muže typu „macho“). V podstatě i Urbanovy postavy jsou spíše podprůměrní lidé, kteří by v této společnosti těžko našli uplatnění a patří k velké skupině detektivů proti své vůli, která má dnes všude ve světě tak velký úspěch. I velmi pozoruhodná Urbanova schopnost parodovat polozapomenuté žánry patří více k periférii literárního vyprávění než k často užívaným prostředkům.

3) Skoro všichni citovaní spisovatelé se po začátečnické fázi úspěchu dostali do rozporu s kritikou, jako např. Viewegh (je to nejtypičtější příklad, ale zdaleka ne jediný), začali psát něco úplně jiného jako např. Murrer (v jeho případě se dokonce všechno kříží s opakovanou změnou pseudonymu) anebo následovalo odmlčení jako např. u Topola. Je to svým způsobem smutná skutečnost, že si nikdo z nich nedokázal udržet oblibu ani u kritiků, a někdy ani u čtenářů (viz např. poslední Třešňákov román).

V závěru by se dalo dosavadní pozorování shrnout tak, že přes převažující konzervativní tendence a v podstatě zbytečné polemiky lze v posledních letech už pozorovat náznaky proměny jak v případě časopisů a nakladatelství, tak v literární dráze několika spisovatelů. S objevem nového vypravěče Urbanova typu můžeme doufat, že se otevírá i v české literatuře nová fáze, ve které získá vyprávění zbavené všelijakého intelektuálního zabarvení zpátky svou vedoucí roli. Jinak nezbude nic jiného než se spokojit s těmi starými klišé a dát smutně za pravdu posledním větám Urbanova románu *Sedmikostel*: „Pod sluncem není

nic nového a nikdy nebude. Vraťme se k prověřenému, je nejvyšší čas. Jsme vy-
značiči starých cest – cest vedoucích zpátky [...] Když se Bůh slituje, navrátí do
náruče středověku celou zemi. Novověk končí [...]“ (Urban 1999: 326).

Literatura

BARRICO, Alessandro

1998 „Destroy: L'indice di un mondo“, in *Barnum 2. Altre cronache dal grande Show* (Milano: Feltrinelli), str. 138–41

GROSSMAN, Jan

1991 „Na téma tří knih. Eduard Petiška, Okamžiky; Milan Kundera, Monology; Jiří Kolář, Mistr Sun o básnickém umění“, in J. Grossmann: *Analýzy* (Praha: Čs. spisovatel)

JANDOUREK, Jan

1999 *Škvár* (Praha: Hynek)

KAHUDA, Václav

1999 *Houština* (Brno)

LANDSMANN, Ivan

1999 *Pestré vrstvy* (Praha: TORST)

TŘEŠŇÁK, Vlastimil

1995 *Klíč je pod rohožkou* (Praha: TORST)

1996 *U jídla se nemluví* (Praha: TORST)

1999 *Evangelium a ostružina* (Praha)

URBAN, Miloš

1998 *Poslední tečka za rukopisy* (Praha)

1999 *Sedmikostelí* (Praha)